

Eski Türk Edebiyatı'nda Felsefi Açıdan İnsan Tipleri

Saadet Karaköse*

Eski Türk Edebiyatı'nda Felsefi Açıdan İnsan Tipleri

Edebiyat ve felsefe insanı, birçok yönden ele alan, açıklamaya çalışan alanlardır. Her sanatın bir amacı olduğu gibi bir de felsefesi, yani vermek istediği bir mesajı vardır. İnsan yaşadığı surece kendine, tabiata ve topluma karşı mücadeleye içindedir. İnsanın kendi gözüyle veya bir başkasının gözüyle izdüşümü, doğal olarak edebiyata yansır. Edebiyattaki tipler de toplum içinden seçilmiş, âşinâ tiplerdir. Eski Türk Edebiyatı'nda insan tipleri genel olarak üç kategoride göze çarpar.

1. Basit veya ilkel insan tipi, edebiyatımızda “ben” merkezli insandır. Menfi tipler olan zahit ve rakip tipleri buna örnektir.

2. Gelişmiş veya ideal insan tipi, edebiyatımızda “sen” merkezli insanı temsil eder. İkel insana nazaran gelişmiş bir tiptir ve kendisini geliştiren sevgidir. Sevgili karşısında âşık tipi buna örnektir.

3. Olgun (kâmil) veya entellektüel insan tipi, edebiyatımızda “o” merkezli insandır. Hepsinin başlangıç noktası “ben” merkezli basit insandır. Kendini geliştiren basit insan, benliğini bir yana bırakıp aşk sayesinde “sen”lik geliştirir. Aşkı rehber edinen olgun insan, hep kendine uzak bir hedef seçer. Bu insan tiplerinin her birinin felsefi olarak değeri, vakıf oldukları, idrak edebildikleri mesafe ve yöneldikleri amaç kadardır.

Anahtar Kelimeler. İnsan, bilgi, sevgi, olgunluk

Human Types in Classical Turkish Literature in Terms of Philosophy

Literature and philosophy are branches examining and commenting on human in many respects. Not only has every craft an aim but also its philosophy in meaning its message for human. In any case human has struggled with itself, nature and society. Naturally human's manner of the sight leans to its act. In literature, types of human are selected from the society. In the Classic Turkish Literature types of human can be divided into three.

1. The first one is simple or primitive type in which “ego” is the center. This is a negative type such as rival type or fanatic type.

2. The second one is idealist types in which “you” is the center. This is a positive type such as lover in the case of a beloved.

3. The third is mature type in which “s/he, it” (God) is center. This is also a positive type such as well-behaving mature person.

Key Words Human, knowledge, love, perfection

* Yard. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
saadetk@pamukkale.edu.tr

İnsanın iç dünyasını kültürü, inançları ve yaşam felsefesi, dış dünyasını tabiat ve toplum oluşturur. İnsan yaşadığı sürece kendine, tabiata ve topluma karşı mücadele içindedir. İnsan, bilimin başlıca mucidi olmakla beraber, insan bilimi henüz insanı anlamayı, çözmeyi tam olarak başaramamıştır. Özel bir varlık olmasına rağmen insan, her bilimin doğasınca birtakım ölçülerle sınıflandırılmıştır. Edebiyat ve felsefe insan unsurunu en fazla inceleyen alanlardır. Sanat olarak edebiyat, bilim dalı olarak felsefe düşünce, gözlem, yorum ve açıklamalarla insan ve toplum üzerinde açıklayıcı, yansıtıcı ve yönlendirici etkiler bırakmışlardır. Filozof ve yazar olan Murdoch her iki alanın benzerlik ve farklarını birtakım ölçülere göre açıklar: “Felsefe ile edebiyatın en zor türü olan şiir arasında bir benzetme bile yapılabilir. Her ikisi de dilde ortaya çıkan düşüncenin, kişinin anlatımının, güç olmakla birlikte özel bir şekilde saflaşmasını gerektirir. ..Pek çok felsefe, filozofun biçimsel yönden çok karmaşık bir şeyi açıkladığı durumlarda bile, edebiyatla karşılaştırıldığında başıboş, biçimsiz görünür. .. Edebiyat ya da herhangi bir sanat yapmak güdüsü, dünyanın biçimsizliğini yenme ve aksi halde anlamsız bir moloz yığını gibi görünecek malzemeden biçimler çıkararak insanın kendisini neşelendirme isteğidir. Bir filozof kendi içindeki estetik güdülerden kuşkulananmak ve imgelerinin güdüsel yönüne ilişkin olarak kuşkucu olmak durumundadır. Oysa herhangi bir sanatçı, ne de olsa kendisine itici güç veren ve işinin büyük bir kısmını gerçekleştiren bilinç ötesine hiç değilse yarı yarıya âşık olmalıdır... Elbette, ne denli farklı olurlarsa olsunlar ben, felsefe ve edebiyatın her ikisinin de gerçeği arayan ve gerçeği açıklayan etkenlikler olduğunu düşünüyorum. Bunlar bilme ve kavrama yeteneğine ilişkin etkenlikler ve açıklamalardır.” (Magee, 411,412,414, 419) Bütün bu incelemeler, sınıflamalar, araştırmalar, gözlemler ve deneyler gelişmiş insan arayışına hizmet etmektedir. İnsanın kendi gözüyle veya bir başkasının gözüyle izdüşümü, doğal olarak edebiyata yansır. Sanatçı, kendi fikirlerini yarattığı tipler vasıtasıyla yansıtarken okuyucuda müspet veya menfi izlenimler oluşturur. Bu tipler hayal ürünü olmasına rağmen, sanatçının yaşadığı toplum içinden seçilmiş, âşinâ tiplerdir. Doğru-yanlış, iyi-kötü, güzel-çirkin gibi vasıflarla ön plana çıkarılan tipler sayesinde toplumun değer yargıları yansıtılır. Zıtlıklar, birbirinin özelliklerini tanımlama ve değerini belirleme açısından birer ölçüdür.

Eski Türk Edebiyatı'nın mistik görüşü “sevgili” ideali etrafında topladığı insanları yeteneklerine göre ele alırken çizdiği tiplerle ulaştığı nokta, ilkçağdan itibaren bütün filozofların akıl, idrak ve sezgiyle ulaştıkları nokta ile aynıdır. Şüphesiz edebiyata felsefenin doğrudan etkisi vardır. Ancak, klâsik edebiyatın felsefeyi özellikle metafizik yanını bu kadar kolay benimseyip hayata geçirmeye çalışması, ilke ve amaç birliği ile açıklanabilir. Eski Türk Edebiyatı'nda genel olarak üç kategoride göze çarpan insan tipleri, felsefi açıdan da üç boyut

bilginin etkisi altındadırlar. Kâmil insan modeline yönelik olan Eski Edebiyatın felsefesi de bu bilgiyi sevgi ile ölçen kültürü ön plâna çıkarmıştır. Buna göre insan tipleri:

1. Basit veya ilkel insan tipi, edebiyatımızda “ben” merkezli insandır. Kimse bu tipi kabullenmediği için, bu tip insanı ikinci şahısların ifadesiyle öğreniriz. Menfi tipler olan zahit ve rakip tipleri buna örnektir.

Sıradan insan veya basit insan tipi, psikanalizcilerin “ilkel insan” dedikleri ben merkezli tiptir. Kendi içlerine bakmaz, kendi gerçeklerini kabul etmez, kendilerini mükemmel sayarak, tüm dikkatlerini toplumdaki diğer bireylere çevirirler.

2. Gelişmiş veya ideal insan tipi, edebiyatımızda “sen” merkezli insanı temsil eder. İlkel insana nazaran gelişmiş insanî bir tiptir. Sevgili karşısında âşık tipi buna örnektir.

3. Olgun (kâmil) veya entellektüel insan tipi, edebiyatımızda “o” merkezli insandır.

Basit insan, kendini merkez kabul ederek çevreye ve doğaya bakar ve ona göre kendisi hariç her şey ve herkes onun isteklerine uygun olarak değişmelidir. Kendisinin onları değiştirmeye hakkı var sanır. Gelişmiş, idealize insan kendine ve bir başkasının gözüyle bakar gibi bakabilen insandır. Dikkatini kendi davranışlarına yönlendirmiş, kendini eleştirebilen ve geliştirebilen seçkin insandır. Basit insan, dikkatini (eleştirisini) toplumun diğer bireyelerine yönlendirirken, kendi “ben”ine hizmet eder. Bu tipe ters düşen ideal insan, dikkatini (eleştirisini) kendi benine yönlendirirken sevgili ideali etrafında oluşturduğu “sen”e hizmet eder. Kâmil insan ise sonsuzluğun ötesinden bakar ve aradığı “o”ndan başka kimseyi, hiçbir şeyi görmez; diğer tiplerle çatışmaya girmez. Bu insan tipleri içinde sevgili yoktur. Sevgili ideal bir hedeftir.

Hepsinin başlangıç noktası “ben” merkezli basit insandır. Basit insanın gelişme aşaması benliğini bir yana bırakıp “sen”e yönelmesiyle mümkündür. Bu bir teslimiyettir. Bu teslimiyeti sağlayansa sadece aşktır. Aşk, bakî olma arayışının mahsulüdür; bu arayış da ölüm karşısında duyulan aczin sonucudur. Varoluşçu filozof Heidegger ölüm düşüncesinin etkisini şu mantıkla ifade eder: “Eğer ölümün her an ve her yerde gelebileceğini kabul edersem, bencillğimden gelen ‘şimdi ve burada’ya ilişkin tembelliğim kaybolur.” (Cüceloğlu, 2001,241) Benlikten “sen”liğe geçmek, bütün benliğini ayaklar altına sermek; senlikten “o”luğa geçmek, bütün akıl kurallarını tersine çevirmektir. Aşkın kuralları, aklın kurallarıyla açıklanamaz. Aklın bütün kuralları aşkta tersine dönmüştür; tabii âşğın bahtı da. Büyük bir sabır devresidir hedef olan “o”na ulaşmak. Hedef ne kadar değerliyse, erişmek o kadar zor, mücadele o kadar çetindir. Felsefede “erdem” adı verilen terim, *insanın kendisini aşma gücü* olarak tanımlanıyor. (Hançerlioğlu, 88) Bu gücün kaynağı başlan-

gıçta bilgi, daha sonra da sevgidir. Pascal'a göre de "akıl tam gerçeğe varamaz; akıl ülkesinin sınırlarının bittiği yerde gönül ülkesi başlar. Erdem, Tanrı'ya bağlanan ve Tanrı'nın bağışını bekleyen temiz bir gönüldür. Akıldan gelen bilgilerin ötesinde duygudan gelen bilgiler vardır ki, önemli olan da bu bilgilerdir." (Hançerlioğlu, 196) Edebiyatımızda bu konu akıl-gönül çatışmasıyla ele alınmış, akli gönlün emrine vermek gerektiği mazmun halinde işlenmiştir. Gönül sonsuzluk ülkesidir.

Edebiyatımızda fizik âlemi (duyular âlemi)nin ötesi anlamına gelen "metafizik" terimi kullanılmadığı halde metafizik ilkeleri akıl ve gönül ölçüleriyle işlenmiştir. "Felek" kavramında akla yönelik fizik âlemi gezegenler feleğidir, yani yedinci felek ve ondan sonraki yıldızlar feleği. Bunlar aynı yönde döner ve burçlar bu felekler içindedir. Bundan sonra başlayan yokluk âlemi (dokuzuncu felek), tamamen bir boşluk olan "atlas felek"tir. Atlas felek, diğer feleklerin tersi yönde döner ve diğer felekleri etkisi altına almaya çalışırken insanların talihlerini de etkiler. (Pala, 181-182) Akıl (fizik âlemin) bitişinde başlayan atlas felek, gönül ülkesi sayılan metafizik âlemi temsil eder. Edebiyatımızda akıl kurallarına ters işleyen aşkın ve şans tamamen tersine dönmüş olan âşık gönlünün mekanı burasıdır.

1. "Ben" merkezli insan, basit insan tipi, kimse tarafından kabul edilmez. Bencil kimse de benliği bir başkasına yakıştırırken "ben demek, şeytan demek" (Eyüboğlu, I,38) atasözünün geçerliliğini kabul eder. Ben (ene, ego), tasavvufta nefs-i emmâre ile izah edilir. Nefs, kişinin kötü huyları ve çirkin vasıflarının yeridir. (Uludağ, 405) Basit insan, benliğinden ötürü kendi kusurunu göremediği, kusuru başkalarına atfettiği için, kimse kendini bu sınıfa koymaz. Bu sınıfa "sen" merkezli tiplerin ağzından çatışma yoluyla öğreniriz. Müddeî, rakip, sûfi tipleri edebiyatımızda buna örnektir.

Sıradan insan veya basit insan tipi, psikanalizcilerin "ilkel insan" dedikleri ben merkezli tiptir. Kendi içlerine bakmaz, kendi gerçeklerini kabul etmez, kendilerini mükemmel sayarak, tüm varlıklarını toplumdaki diğer bireylere çevirirler. Jung'un psikanaliz tespitleri, ilkel insanı sadece ilkel toplumlarda değil, günümüzün modern yaşantısı içinde de, en yüksek mevkilerde bile teşhis eder. "Bugün bile düşüncemize uygun olmayanı kovuştururuz, başkasının düşüncesini bir başkasına zorla kabul ettirmek isteriz. Zavallı köylüleri cehennemden, onları bekleyen gelecekte korumak amacıyla değiştirmeye kalkarız; kendi inanimizle tek başımıza yüz yüze kalmaktan büyük bir korku duyarız." (Jung, 50) Bize çok âşinâ olan bu tip edebiyatımızda feleğin dönüş yönünde hareket ederek amacına ulaşan, âşık tipine sataşan zâhit (müddeî, sûfi) tipinden başkası değildir. Sûfi tipini, sûfinin âşığa sataşması sonucu âşığın ona verdiği cevaplarla tanıyoruz. Sûfi ile âşığın çatışması da hayat görüşleri sebebiyledir. Âşığa göre sûfi de riyakarlığı, gösterişi ve çıkarıcılığı ile en aşağı sınıftadır ve rakibe yakıştırılan sıfatlar sûfi için de geçerlidir. (Şentürk, 73-75)

Sûfi-ı bî-cân ki zuhdi gözlerine perdedir

Gormeye cânân yuzın kım nûrdan perverdedur / Şeyhî G.36-1

(Ruhsuz sofunun zühdi gözlerine perde olduğu için, sevgilinin nurla beslenmiş yüzünü göremez.) Sofu tipi gönül gözü kapalı olduğu için idraksizlikle tanımlanıyor. İdraki engelleyen etken, sofunun zahire göre, şuursuzca hüküm vermesinden kaynaklanıyor. Bu hüküm, Bergson'un mukayesesinde de iki insan tipini temsil etmekte: “Şuur ve maddelik, geçici bir tesviye tarzını benimseyen ve kendi aralarında iyi kötü anlaşılan, kökten birbirinden farklı ve hatta rakip birtakım var olma şekilleri olarak kendilerini gösterirler. Madde zarurettir, şuur hürriyettir.” (Bergson, 23) Birbirine bağlı olan madde ve şuurun, çatışan iki ayrı tip olarak sunulması, şuurun maddeye göre değerini ön plâna çıkarmak amacına yöneliktir.

Ben merkezli ilkel tipin edebiyatımızdaki diğer örneği rakip tipidir. Rakip tipinin âşıkla çatışması sevgiliyi kıskanma sebebiyledir. Edebiyatımızda, karga, baykuş, köpek, yılan, kafir, şeytan, nemrut (Kurnaz, 423-424) gibi en kötü sıfatlarla anılan rakip, toplumda en aşağı derecedeki basit ve ilkel insan tipini temsil eder. Bunlar, birbirleriyle rekabeti hedef edinir; ne kendilerine ne de insanlığa faydaları vardır. “İnsanlıkla olan ilişkileri gevşer ve birbirlerini düzeltmeğe kalkarlar. Bireysel istençler birbirlerine benzemediklerinden, bu ancak kendini yaratmaya yönelik bir eğilimdir. İlkel bencillik için geçerli olan, “ben” değil “o zorunlu”dur.” (Jung, 51) Toplumda kargaşa yaratan bu tip, yeri geldiğinde çıkarları için aşağılık davranışlar sergilemekten de geri kalmaz. Doğan Cüceloğlu'nun “Yetişkin Çocuklar” adlı eseri bu ilkel tiplerin karşılaşmasını konu alırken, Eski Edebiyatımızdaki menfi tiplerin bugünün toplumundaki çatışmasını sergilemektedir.

Kendi benlerine tutku derecesinde güvenen kimseler, kendi gerçeklerinden çok oluşturdukları hayallerin gözüyle görürler. Bugünkü tabirle sanal bir dünyada yaşar ve kendilerine sanal değerler yakıştırırlar. “İmgelemleri kuvvetli ve canlı olan kimselerin kendileri ve kendi özellikleri hakkında besledikleri saygı, cesaretlerini kabartır ve onlara hakim ve kesin bir hal ve tavır takındırır. Başkalarını ancak istihfafla dinlerler; onlara ancak alay ederek cevap verirler, yalnız kendilerini ölçü tutarak düşünürler. Hakikati bulup ortaya çıkarmak için çok zaruri olan zihin dikkatini bir çeşit kölelik sandıkları için, bu gibiler tamamıyla disiplin altına alınamaz bir haldedirler. Gurur, bilgisizlik ve körlük daima elele vererek yürürler.”(Malebranche, IV-V, 290)

Cennet için men' iden âşıkları didârdan

Bilmemiş kim cenneti âşıkların didâr olur / Fuzulî G. 96-2

(Cennete girmek için âşıklara sevgili yüzünü yasaklayan (zahit), âşıkların cennetinin sevgilinin yüzü olduğunu bilemez.) Burada da zahit tipinin cahillik ve bencilliği dile getiriliyor.

2. “Sen” merkezli insan, idealize edilmiş insandır. Bu tip toplumda rind, âşık sıfatlarıyla tarif edilen idealize edilmiş tiptir. Yüceltilen bir tip olması, kendi çıkarlarını gözetmeyecek kadar bir başkasıyla (sen) meşgul olduğu için sempati duyulan; Mine Mengi’nin “orta insan tipi” adını verdiği kendi halindeki (Mengi, 288) tiptir. Şairlerin tamamı kendini bu sınıfa koyar. Bu tip, sevgili karşısında âşık tipidir ve sevgiliye bütün benliğini verdiği için onu yüceltirken kendisini hiç sayar. Kendini hiçe saymak, bir nevi ben (nefs) eğitimidir ve âşığın makamını yüceltir. Mekanı, aşk küre yani duyular âlemidir. Esasen aşk, aşk kürede cereyan eden mecâzî aşk ve âlem-i aşkta cereyan eden hakîkî aşk olmak üzere ikiye ayrılır. Mecâzî aşka tutulan “sen” merkezli, hakîkî aşka yönelen “o” merkezli insan tipidir. Aşk kürenin aşkı, âlem-i aşktan beslenir. (İnam, 98) Mecâzî aşktan hakîkî aşka yönelişte gönül vasıttadır. Gönülün vasıta olarak kaldığı hallerde âşık “sen” merkezli; gönülün aradan çıkıp iradenin sevgili eline geçmesi halinde âşık “o” merkeze ulaşmıştır.

Goñlum eydur varayın saña guru geleyin

Goñlum uydugı baña dostı bulıncayımış / Yunus Emre G.124-5

(Gönülüm bana, “sana geri döneyim”, diyor. Oysa, gönülümün bana uyması dostu buluncaya kadarmış.) Burada “gönül”, “bilinç, suur, idrak, hiss-i bâtn, hâtr” anlamlarında kullanılmıştır. Bilinç: “İnsanın kendisini ve çevresini anlamasını sağlayan anlaksal (isteme gücü, düşünme gücü, sezgi gücü) süreçlerin toplamı. Metafizikte bilinç, insandan bağımsız bir güçtür, insana verilmiştir, evrensel ya da Tanrısalıdır.” (Hançerlioğlu, 33) Türkçe “gönül” ve Arapça asıllı “kalp” kelimelerine edebiyatımızda farklı anlamlar verilmiş: “İmân ve küfrün merkezi birdir. Yani kalptir. Eğer kalp iman nuruyla dolmuşsa, o gönüldür. Yok inkar ve küfür karanlığıyla solmuşsa ona da nefis denir. Gönül ulviyete, nefis süfliyete mayildir. Gönül manevî âlemde serîr, nefis ise meddî âlemde esîrdir.” (Çelebioğlu, 595)Yunus’un gönle verdiği anlam, hedefe götüren vasıttadır.

Zevk-ı dil-dârıyla dil-dâruñ yok itdum varumı

Devlet-ı bâkî kî dirler devlet-i didâr imiş / Fuzûlî G.132-6

(Gönül alan (sevgili)’ın gönülümü alışının zevkiyle bütün varlığımı yok ettim. Ebedî devlet dedikleri, sevgilinin yüzünün devleti imiş.) Burada “devlet” kelimesi, kaderin tamamen müspet anlamı olarak kullanılmış. Şair, âşık olmakla kendisini şanslı hissediyor.

Gelişmiş, idealize insan kendine bir başkasının gözüyle bakar gibi uzaktan bakabilen insandır. Dikkatini kendi davranışlarına yönlendirmiş, kendini eleştirebilen ve geliştirebilen seçkin insandır. Konfüçyus öğretisinde de bu tip idealize edilir. Konfüçyus, “Dsi Gung sordu: İnsanın bütün hayatı boyunca uyabileceği bir söz var mıdır? Üstat dedi ki: “Başkalarını sevmek. Kendin için istemediğin şeyi

başkalarına yapma!” Bu sözü İncil’de de görmekteyiz.” (Örs, 106) Aynı söz hadis olarak da mevcuttur. (Canan, 16, 252) Bu gelişmiş, idealize kişi tipi Divan edebiyatının vazgeçilmez tutkusudur. Sevileni yüceltmek, sevginin yüceliğindedir, “sen” merkezli insana göre. Bu anlayışın misyonu, toplumda barışı ve birliği sağlamak olmalı ki, edebiyatımızda yüceltilen bu tip sayesinde herkes kendinden önce bir başkasını düşünürse, kimse kimseyle benlik mücadelesine girmez. Mücadele ancak sevgiyi ispat, sevgide yarış yönünde olursa toplumda barış sağlanmış olur.

Seni çok sevdiğim cândan eger cânâ günâh ise

Huzûruñda benim gibi güneş-kâr olmasın kimse / Cem Sultan / G. 185-4

(Ey sevgili, eğer seni canımdan çok sevmem günah ise, kimse senin huzurunda benim gibi günahkar olmasın.) Burada sevgide yarış ele alınmış; şairin dileği, sevgili katında en çok seven olmak, günah sayılsa bile. Zira, âşığın aşktan başka sermayesi yoktur ve sevgiliden ayrı olduğunda bütün dünyası kararmıştır. Onun “ben”i, “sen”dedir; yani kendinden ayrı düşmüştür.

Ne tende cân ile sensiz umîd-ı sıhhat olur

Ne cân bedende gam-ı firkatuñle râhat olur / Nefî G. 32-1

(Canım bedenimde ayrılığının acısıyla rahat olmadığı için, sensiz, bedenimde ve canımda iyileşme umudu olmaz.) Ayrılık acısının dile getirildiği beyit, âşığın sağlığının bile sevgiliye bağlı olduğunu anlatıyor. Bu bağlılıktan âşığın can ve bedeniyle “sen”e yöneldiğini, kendi benliğiyle sorunlarını geri plana attığını anlıyoruz.

3. “O” merkezli insan, entelektüel yani seçkin insandır. “O” merkezli insanın basit ve idealize tiplerle herhangi bir çatışması yoktur. Onu sadece “hû hû” diye vird edindiği yakarılarından anlarız. “Hû”, “o” demektir. (Mesnevî, I, 366-276) Bütün tiplerin başlangıç noktası “ben” merkezli basit insandır. Kendini bilgi ve idrakini kullanarak gönlü yönelmek suretiyle geliştiren basit insan, benliğini bir yana bırakıp “sen”lik oluşturur. Bu bir teslimiyettir. Bu teslimiyeti sağlayansa sadece âşktır. Aşkî nispetinde gönlü yücelen insan, hep kendine uzak hedef seçer. Uzunca bir yolu kat etmek zorundadır. Uzak hedefler yaklaştıkça yakın hedeflere dönüşür, yerini yeni uzak hedefler alır. Zamanla gelişen ünsiyete bağlı olarak “o”nu “sen” yapar. Bu samimiyet ve yakınlık sonucudur. Şathiye türü eserler bu makamda verilmiş eserler olup medrese hocalarına göre küfür sayılmıştır. (Dilçin, 1983,351) Sonra da “sen”i “ben” yapar. Ben’den çıkıp yeniden “ben”e dönüş, ruhun gelişimini gösteren bir devriye hareketidir. Devrin geldiği noktayı en güzel ifade eden kavram “ene’l-Hak” tır.

Ben → sen → o, o → sen → ben

Hallâc-ı Mansur’un idam edilmesine sebep olan bu sözün mutasavvıflarca yorumu şöyledir: “Hallac’ın kendi iddiası “ben mutlak hakikatim” olmuştur. Bu sözler daha sonraki mutasavvıfların Firavun’un “ben”i ile âşık mistiğin “ben”i

olmak üzere iki ayrı “ben” hakkında derin düşüncelere dalmalarına neden olmuştur; çözümü İlahî bir keşif ile verilmiştir: Firavun yalnızca kendini görmüş ve “Ben”i yitirmiş, Hallac ise “Ben”i görmüş ve kendini yitirmiş.” (Schimmel, 77) Kendinden kendine yolculuğu konu alan Mantuku’t-Tayr’da da Anka’yı görmeye giden Simurg, sonuçta kendilerini görürler (F.Attar, 181). Aynı tevhidi Nesîmî şu şekilde ifade eder:

Zâtuñuñ ‘aynıdır Allah’ın sıfatı ey beşer

Lâkın ol buldı bu remzi kim ırışdı zâtına / Nesîmî G.364-8

(Ey insan, Allah’ın sıfatı senin kendinin aynıdır. Fakat, bu işareti (ancak) kendi özüne ulaşan anlayabildi.) Şairin ifade ettiği anlam, “nefsini bilen Rabb’ini bilir” mealindeki hadise telmihen “ene’l-Hak” mertebesidir. Gelinek noktada, kâmil insan kendinden kendine yolculuk etmiş, kendini (elde ettiği ilim sayesinde) tanıyıp kendinde Hakk’ı bulmuştur. Yunus Emre’nin “İlim ilim bilmektir / İlim kendin bilmektir” sözüyle aynı anlamı ifade etmektedir.

İnsanın kendisiyle ve toplumla barışını sağlayan unsurun aşk olarak kabul edilmesi, aşkın cevr ü cefasıyla insanı kendi içinde mücadele ve muhasebeye sevk etmesi özelliğinden kaynaklanıyor. Aşkın açmazları karşısında insan kendi aczini görüp, kendini tanıyor, başı derdine düşüp başkalarıyla mücadele şöyle dursun, kendi benliğinden geçmeyi tercih ediyor. Bu durumda aşk, bir emek mahsulüdür ve eğitici bir rol üstlenmektedir. Ahlak kurallarını da içeren eğitim, kişiyi olgunlaştırıyor. “İnsan sorunu, özellikle kişiliği olan insan, kişi olarak insan sorunu Max Scheler felsefesinin merkez noktasını oluşturur. Scheler’in ahlakı da aklın yanında “gönül”ün de ilkelerini içine alan kişisel bir ahlaktır. Sevgi de ahlak felsefesinde en büyük yeri tutar.” (Akarsu, 1979, 84) Eski edebiyatın genel felsefesi de insanı aynı merkeze koyar. Scheler’e göre, “kişinin oluşmasına hizmet eden bilgi ile bizdeki tinsel kişiliği varlık ve özellikleriyle bir “mikrokozmos” (küçük evren) halinde genişletir ve açarız, bunu da dünyanın bütününe bir defalık olan varlığımızla katılmaya çalışmakla başarırız. İnsan her şeyden önce kendini özgürce biçimlendiren bir varlıktır.” (Akarsu, 1979, 85) Manzum şekilde işlendiği için, sadece şiir olarak değerlendirilen klasik felsefede Scheler’in görüşlerini Şeyh Galip şu beytiyle ifade eder:

Hoşça bak zâtına zîrâ zubde-i ‘âlemsin sen

Merdum-ı dîde-ı ekvân olan âdemsin sen / Şeyh Gâlib Mu. 10

(Sen, kendine saygı duy. Zira, sen âlemin bir numunesisin; (yani) varlık âleminin göz bebeği olan insansın.) Kendine saygı duymak, zaten kendini görebilen kâmil insanın işidir. Tasavvuf inancında insan yaratıkların içinde en geniş hareket ve düşünme gücüne sahip olandır. Bir bakıma melekten bile üstündür. Muhyiddin Arabî bu üstünlüğü şu şekilde açıklar: “İnsan unsura mensup olan

mahluklar arasında kendi dışında kalanlara ancak balçıktan yaratılmış *beşer* olmasıyla üstün sayıldı. Şu halde insan kendine *Mubâşeret* fiili olmadan bütün unsurlardan yaratılmış bulunan nev'in en yücesidir. Demek ki insan, rütbe ve derecesi yerde ve gökte yaşayan meleklerin hepsinin üstündedir.” (Arabî, 129)

Mevlâna kâmil insanı bundan daha büyük bir makama yerleştirir. “Hukema, “insan küçük âlemdir” derler, fakat Tanrı hakimleri “insan büyük âlemdir” demişlerdir. Çünkü hukemanın bilgisi insanın suretine aittir, bu hakimlerin bilgisiyse hakikatte insanın hakikatine ulaşmıştır.”¹ (Mesnevi, IV, 43)

Sinan Paşa da “ben” merkezli kimselerle “o” merkezli âşık tipini mukayese ederken özellikleri ve maruz kaldıkları halleri şu şekilde tarif eder. “Şol cemâlûne nâzır olan çeşmleri tu‘me-i zâgân ve şol visâlûne mahrem olan dilleri lokma-ı şîrân eylersin. Muhabbetüñ ile ter ü tâze olanlaruñ başlarına belâ bî-endâze olur; ‘ışkuñ ile hürrem olanlaruñ gönülleri pür-gam olur... İlahî, dünyâ ‘âşıklarının nasibi da‘vet ü sûr ise, saña müştâk olanlaruñ hissesi mihnet ü şûrdur. Senden fârig olanlaruñ işi zevk ü ni‘am, sâz u negam olsa, saña tâlib olanlaruñ dahi renc ü elem, cefâ vü gamdur. Dünyâ sevenlere ni‘met gerekse, Mevlâ sevenlere mihnet gerek.” (Tulum, 131)

Gun gıbyı insân-ı kâmil mazhar-ı âyât olur

On sekiz bin ‘âlemuñ tasvîrine mır‘ât olur / Usûlî G.18-1

(Kâmil insan güneş gibi âyetlerin belirtisi (delili); onsekiz bin âlemin görünüşünü yansıtan bir ayna olur.) Onsekiz bin âlemi yansıtan ayna, kâmil insanın gönlüne doğan tecelli ile oluşmaktadır. Schimmel bu durumu vahdet görüşüyle açıklar: “Mutasavvıf her şeyi kendi bünyesinde içerdüğünü hisseder; yalnızca kozmik bir bilinçliliği tecrübe etmez, aynı zamanda kendinden önce yaşamış olan herkesle ve hâlâ birlikte yaşadıklarıyla –Musa ve Firavun’la, Yunus ve balıkla, Hallac ve yargıcıyla- birlikte vahdeti de tecrübe eder.” (Schimmel,279)

İnsan-ı kâmilin ileri tercihi varılması düşünülen en uzak noktayla yani sonsuzlukla sınırlıdır. Sevgi, sezgi, bilgi sayesinde ufuk genişledikçe merkez uzaklaşıyor; merkez uzaklaştıkça ufuk geliyor. Sokrat’ın “bir şey biliyorum; o da hiçbir şey bilmediğimdir” sözü böyle bir yokluk düşüncesinin etkisiyle söylenmiştir. (Hançerlioğlu, 196) İlginç bir tesadüf, “o” zamiri, matematikteki sıfır (0) rakamıyla aynı şekle sahiptir. Sıfır, yokluk, hiçlik ifade eder. Aynı şekli felekleri göstermek için de kullanırız. Felekler de yokluk âlemini temsil eder. Yoklukla

¹ “Gerçek” ve “hakikat” kelimeleri arasında muhtemelen anlam farkı olmalı. Mevlana, bu anlam farkını dile getiriyor “Gerçek” Türkçe bir kelime olup Tarama Sözlüğü’nde, “doğru, dürüst, hakîki, sarîh” anlamlarına gelmektedir Divanu Lügati’t-Türk’te ise, kırtgünmek, kırtunmek, kırtulemek kelimeleri inanmak, tasdik etmek; kırtu, yemin ant, gerçeklik, doğruluk, anlamlarında kırtmek (kertmek, işaretlemek, yiv açmak) fiilinden gelmektedir. (Atalay, 333). Bu halıyla “gerçek” zâhîrî anlamda; “hakikat” ise bâtûnî anlamda kullanılıyor.

ifade edilen sonsuzluk, edebiyatımızda “o” tipi insanın hedefi olarak işlenmiştir. Platon’un “Sûfistik vaktini yoklukla geçirir,”(Aristoteles, 464) sözü, bu düşüncüyü anlatır.

Bu insan tiplerini birçok ölçüye göre sınıflandırabiliriz: Bu tiplerin her birinin felsefi olarak değeri, vakıf oldukları, idrak edebildikleri mesafe ve yönel-dikleri amaç kadardır. İnsanların değeri seçtikleri, hizmet ettikleri amaca ve amaca ulaşmak için harcadıkları emeğe göredir. Herkesin yeteneğine göre tercihi, tercihi nispetinde bilgisi, bilgisi nispetinde sevgisi ve sevgisi nispetinde görüş alanı ve hürriyeti vardır.

a. Tercihleri açısından (zekâ): Kendilerine yaşam tarzı olarak tercihler, kişilerin dünya görüşlerini belirlemektedir. Basit insan tipi, gelecek endişesinden çok anlık yaşamayı ve dünyevi çıkarlarını korumayı kendisine hedef edinmiştir.² Gelişmiş insan, daha ilerisini görüp kendini daha da geliştirmek için sevgiyi hedef edinmiştir. Olgun insanın hedefi daha da ilerisi, yani sevginin rehberliğiyle zamanın mekanın ötesine, gerçekler âleminde hakikatler âlemine ulaşmaktır. Akıl ve zekayı kullanıp geliştirmedeki tercihleri de kişilerin duygu zekasını (EQ)³ belirler. Malebranche’nin ince ve gevşek zekâ diye adlandırdığı zekalar, seçkin ve basit insanı davranışlarına göre temsil eder: “İnce zekalar, uslarından başlayarak davranış, devim vesair şeylerin en küçük ve en önemsiz ayrımlarına varıncaya değin her şeyde kendini belli eden; gizli, az olağan ve az görünür olan nedenlere dayanan sonuçları önceden gören; sonra da ele alıp göz önünde tuttukları sonuçlara herkesten daha çok nüfuz eden kimselerdir. Ancak, gevşek ve yumuşak zekaların yapma bir incelikten başka hiçbir özellikleri yoktur. Bunlar ne keskin, ne de bir çırpıda kavrayıcıdır. En kaba saba en elle tutulur nedenlerin sonuçlarını bile görmezler. En sonra da hiçbir şeyi ne kavrar ne de anlarlar. Gösterişli ve çekici davranış ve devimlere karşı son derece alıngan ve duyguludurlar. Bu gibi kimseler, duyularını sürekli olarak kullanırlar; ancak bu gibi kimselerin usa dayanan şeyleri anlamadıkları gerçekten doğrudur... Bununla

² İlkel tip olarak ele aldığımız “ben” merkezli anlık yaşayan insan tipi de küreselleşme yüzünden tükenme tehlikesi içindedir. Ya da bu sınıflandırmaya ilerde “global (tüketim) merkezli insan tipi”ni de dahil etmek gerekecektir. Globalleşme karşıtları, tüketim toplumunun reklamlar yoluyla yönlendirdiği, şartlandığı insanın iradesinin artık sömüren güçlerin eline geçtiği, kendini yok edecek derecede hınçla tüketen tatminsiz, hazzı, bilinçsiz, iradesiz insan toplulukları oluşturduğu tehlikesine dikkat çekmektedirler. (Mattelart, 322) Konumuz Eski Türk Edebiyatında insan tipleri olduğu için, tehlike arz eden bugünün tüketici insanına sınıflama içinde yer vermemeyi, ancak hatırlatmayı uygun bulduk.

³ Duygusal zekâ. Bilgiye dayalı düşünmenin karşısında, duygusal yaşamdan çıkan ve onunla belirlenen düşünce (Akarsu, 1984, 48) Duygusal zekânın yaratıcı gücüne bugün başarının en büyük hissesi verilmektedir. “Başarının temelinde yüzde doksanın üzerinde duygusal zekâ bulunmaktadır. Duygusal zekânın temelinde ise özgüven, yani kişinin kendi başına bir şeyi başarabileceğine olan güveni yatar.” (Cuceloğlu, 2002, 119)

beraber halk arasında en çok saygı görenler ve anlayışlı kimse ününü kolaylıkla elde edenler bu tür kimselerdir.” (Malebranche, II, 180-181) Gevşek zekaların kendi çıkarlarını, toplumdaki yerlerini ve kendi gözlerindeki saygılarını korumak için harcadıkları çabalardan biri de Şeyh Gâlib tarafından gözlenmiş: Şeyh Gâlib akla ait olan ve kişinin kendi çıkarlarını korumak için kurduğu düzeni “tedbir” olarak tarif etmekte ve bu duyguyu benliğine zaafına bağlamaktadır:

Tedbirini terk eyle takdir Hudâ'nundur

Sen yoksun o benlikler hep vehm u gumânuñdur / Şeyh Gâlib Mu 5-1

(Tedbirini elden bırak, takdir Allah'ındır. Sen yoksun, o benlikler hep korku ve şüphelerinden kaynaklanıyor.) Buradaki tedbir, olaylar karşısında insanın alması gereken önlemler değil, kurduğu tuzaklar ve çevirdiği dolaplar anlamında kullanılmış. Önlem anlamında düşünülürse, şairin mesajı “tedbirini al ama ona güvenme” şeklindedir. Şair, bu tedbiri Allah'a karşı benlik iddiası olarak yorumlamış ve “ben” merkezli insanın davranışlarına hakim olan korku ve şüphe zaaflarını dile getirmiş.

b. Sevgi: İlkel insanın sevgisi çıkarlarıdır. Gelecek düşüncesini bilmediğinden çıkarların tam olarak ne olduğu bile kesinlik içinde değildir. Tutumunda şartlara göre değişkenlik ve görüşlerinde istikrarsızlık hakimdir. Gelişmiş insanın bir hedefi sevgilidir. Sevgisinde istikrarı vardır. Ulaşır veya ulaşamaz ama, hedefi olgun insan mertebesine gelmektir. Olgun insanın hedefi sevgiyle sonsuzluk içinde yok olmaktır. Sonsuzluk, ancak gönülde seyreder ve rehberi sevgidir. “Sevgili bütün düşüncelerin ve bütün sevgilerin merkezidir. Şuurlu veya şuursuz hayat, İlahî aşkın merkezi etrafında billurlaşır.” (Altuntaş, 66) Sevgi, bilgiyle alakalı bir tercih olup yaşam felsefesine göre hedefe yönlendirilen emek veya gönülde beslenen idealdir. Scheler, insanın ideale göre gelişimini yorumlarken insanların başlangıçta aynı değerlere sahip olduklarını, insanlar arasındaki görüş farklarının onların tercihlerinden kaynaklandığını ifade eder: “İnsan, istediği gibi metafizik bir düşünce kurma, ya da kurmama özgürlüğüne sahip değildir. Metafizik düşünce, kendi başına olan, varlığını yalnız kendisinden alan ve bütün diğer var olanların kendisine bağlı olduğu, insanın ve dünyanın temeli olan şey üzerindeki düşüncedir. İnsan bilinçli veya bilinçsiz, kendi çabası veya gelenek aracılığı ile her zaman böyle bir düşüncüyü, böyle bir duyguyu zorunlu olarak kendisinde taşır. O, mutlak olan üzerinde ancak iyi ve akla uygun yada kötü ve akla aykırı bir düşünce kurma özgürlüğüne sahiptir. Kendi bilincinin önünde mutlak bir varlık alanının bulunması insana özgü bir niteliktir. Bu alanın bilincini insan kasıtlı olarak arka plana iterek dünyanın duyusal kabuğuna yapışabilir. Bununla insandaki manevî kişiliğin merkezi, insanın duyu hayatı körleşir. Kendi yaşamında sanki mutlakmış gibi gördüğü sonlu (fanî) bir şeyle, sonlu bir değerle karıştırılabilir: para, ulus veya sevilen bir insana bu gözle baka-

bilir. Kendisiyle hesaplaşabilirse, büyük bir sevgiyle bağlandığı şeyi, sonlu dünyadaki yerine geri vermeli.” (Akarsu, 1979, 222) Edebiyatımızda bütün sevgilerin kaynağı da sevgilidir, bütün sevgiler de ona yönlendirilir.

Her bâbda bir derde düşer derbeder-i 'aşk

Hâşâ kı kedersiz geçile reh-guzer-i 'aşk / Şeyh Gâlib G. 167-1

(Aşkın dilencisi (tâlibi) her kapıda ayrı bir derde düşer. Aşk yolu üzüntüsüz aslâ geçilemez.) Beyitte aşkın değeri vurgulanırken, insanda “ben”e ait ne varsa alıp götüren aşk başlı başına bir değer sayılıyor.

c. Bilgi: İlkel insanda bilgi en az düzeydedir. Bu yüzden gelişmiş insanlar, ona cahil veya aptal sıfatlarını yakıştırırlar. Yaşam şeklini de belirleyen bilgi gelişmiş insanın tamamen sevgiye yönlendirdiği erdemler bilgisidir. Olgun insan bunu da aşarak öz-iç-derun bilgisine ulaşmak ister. Eflatun, ölümsüz ruhun devrini ve edindiği bilgileri şöyle anlatır: “Tanrılık şey güzel, bilge, iyi olan ve bu değerlere benzer daha ne varsa kendinde bulunan şeydir. Bu iyi şeyler ruhun kanatlarını besler, geliştirir... Ölümsüz denilen ruhlar, göğün en yüksek noktasına varınca kubbenin tepesinde dururlar. Devir⁴ hareketiyle onlar da devreder, böylece gök kubbesinin dışındaki gerçekleri temaşa ederler... Ruh böyle devrederken öz doğruluğu görür, bilgeliği görür, bilgiyi görür. Ama gördüğü ne olgu halindeki bilgidir ne de şimdiki yaşayışımızda varlıklar adını verdiğimiz şeylerdeki başkılıklara göre başka başka olan bilgidir; bu gerçekten bir gerçek olan şeyin bilgisidir.” (Eflatun, 52,53,54) Bu bilgi, edebiyatımızda ârifin keşettiği mârifet bilgisi diye adlandırılır. Kitabî bilgiden farklı olarak, zıddıyla ifade edilen “bilmeme” bilgisi, yani Eflatun’un teorik olarak izah ettiği gerçeğin bilgisi, edebiyatımızda “bilememe hâli” olarak ifade edilir. Burada işlenen hâl, aşkın yoğunluğundan oluşan heyecanla duyuların körelmesi hâlidir; sarhoşluk veya hayranlıkla ifade edilmesi aşırı heyecanı belirtmek içindir. Ayrıca, bilginin insanda kibre yol açacağı tehlikesine karşı şair, bilmemeyi tercih eder. Kendini “hal ehli” diye tanımladığı için, bildiklerinden çok yaşadıklarını ifade etmeye çalışır.

Devlet-ı dîdâra vasl olduk ezel bulduk vîsâl

Gaflet uykusundan olduk çünkü biz dî-dâr mest / Nesîmî G. 22-28

(Ezel meclisinde sevgili devletine ulaştık; ona kavuştuk. Bunun heyecanıyla gaflet uykusundan evsiz-barksız sarhoş olduk.) Burada gaflet uykusu, bilmemek

⁴ Devir, Bir’den gelen çok’un tekrar ona dönüşü olarak tanımlanır. “Bir şeyin aslına rücu etmesi, manevî âlemden maddî âleme gelen ruhların ilk ve aslı vatanlarına geri gitmelerini açıklayan tasavvufî görüştür” (Uludağ,146) Devir nazariyesi Hz. Muhammed’in “Ben nebî iken Adem su ile çamur arasındaydı” hadisi ile ilgilidir. Vakti gelen ruh maddî âleme iner. Nebat, hayvan. insan ve insan-ı kâmile dönüşür ve sonunda Tanrı’ya döner. Devir, iniş kavsi (kavs-i nüzûl) ve çıkış kavsi (kavs-ı urûc) olmak üzere iki yarım daireden oluşur. Edebiyatımızda devir nazariyesini anlatan eserlere “Devriye” adı verilir. (Dilçin, 1983,348)

değil, heyecanın etkisiyle bildiklerinin, yaşadıklarının idrakine varamama anlamında kullanılmış. Duygu yoğunluğu, yaşadıklarının idrak ve ifadesine engel olduğu için “hal ehli” yaşadığı duyguların sefasıyla yetinip anlatma ihtiyacı duymuyor.

Scheler de insanın sahip olduğu bilgiyi üç çeşit bilme yetisiyle açıklar: “İnsan üç türlü bilme yetisiyle donatılmıştır. a. Egemen olmanın ya da başarının bilgisi (İnsanın doğa, toplum ve tarih üzerinde teknik güce erişmesini sağlayan bilgi). b. Öz bilgisi (Var olan bütün şeylerin varlık tarzlarının, öz yapılarının bilgisidir. “Düşünme”, “sevme”, “güzelliği duyma” zaman içindeki bilinç akışından bağımsız olarak ele alındığında ne olduğu sorusuna cevap arayan bilgidir. Öz bilgisinde dünyanın fonemenlerini, “ide”leri arayan bir tavır yer alır.) c. Metafizik bilgi (Öz bilgisi, metafizik bilgi için bir sıçrama tahtasıdır. İnsanın manevî kişiliği bir “substans” nesne türünden bir varlık olmaktan çıkar. İnsan kendisini, kendi kişiliğini ancak aktif olarak gerçekleştirebilir. Kişi manevî eylemlerin bütünüdür. Bu bütün, objektif dünyanın da yapısını oluşturan bir ve aynı sonsuz tinselliğin bir defalık bireysel görünüş biçimidir. İnsanın itki ve güdülere dayanan biyolojik varlığı da, kökünü doğadaki Tanrısal “yaşam atılımı”nda bulur.” (Akarsu, 1979, 223-231) Edebiyatımızda bu görüş bütünüyle benimsenmiş ve kâmil insan olma yolu düşünceyle elde edilen bilgi sahibi (ârif) olmaya bağlanmıştır: “Mürşid, “doğru yolu gösteren, kılavuz”; kâmil, “eksiksiz, bütün, olgun” demektir. Bilgi ve olgunluk bakımından en yüksek aşamaya ulaşmış ve içini her türlü uygunsuz duygu, düşünce ve eğilimlerden arıtmış bir pirdir. Mutasavvıflara göre *kemâl* derecesine ulaşarak kâmil sıfatını kazanan mürşid, İlahî gerçeği düşünce yoluyla kazanmıştır.” (Dilçin, 1991,65) Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*'sinde, Scheler'in “metafizik bilgisi” adını verdiği bilgiyi ilham yoluyla elde edilmiş marifet bilgisi olarak tanımlar: “Tıpkı diğer mutasavvıflar gibi Erzurumlu İbrahim Hakkı da ilham yoluyla elde edilmiş bilgiyi kitaplardan elde edilmiş bilginin önüne geçirecek birinci sıraya koymaktadır. Böyle olunca marifetullah (Allah bilgisi) bütün ilimlerin, verilerin ilmi ve peygamberî bilgilerin meyvesidir. Bu bilme işi ise zevke ait bir kavrayış olarak takdir olunmaktadır.” (Altuntaş, 79-80)

Fuzulî de bilgiyi sınıflandırırken dünya bilgisi ve hakikat bilgisi olarak ikiye ayırır ve hakikat bilgisini dünyevî bilgiden tamamen farklı olarak tanımlar:

Hikmet-i dünyâ vü mâfiha bilen 'ârif degül

'Ârif oldur bilmeye dünyâ vü mâfiha nedur / Fuzulî, L.M, s.352

(Dünya ve dünyevî işlerin hikmetini bilen ârif değildir (olamaz). Dünya ve dünya işlerinin ne olduğunu bilmeyen ârifdir.)

d. *Zaman ve mekân boyutu (algı)*: İlkel insan'da zaman, içinde yaşadığı an; mekan duyularıyla algıladığı çevredir. Gelişmiş insanda mekan, içe taşınır ve gittikçe genişleyen bir gönül ülkesidir. Zaman, gece-gündüz, yaz-kış, gün-yıl

olarak hep birbirine karışır ve mekan gibi genişleyen bir zaman dilimi içindedir. Olgun insanda mekan ve zaman kavramları çok geride kalmış mefhumlardır. Zaman ve mekan edebiyatımızda Bezm-i Elest'e atfedilir, ezel-ebed sonsuzluğuyla ele alınır. Aristo Metafiziğine göre madde ve düşünceden oluşan evren, hiç de aşılmayacak bir mesafe değildir: "Saf ve aşkın en yüksek varlık olarak Tanrı, varlığın iki kutbu, madde ve saf düşünce arasında gelişen formlar dizisinin doruk noktası ve sonudur... Her tözsel form, kendisine dıştan olan bir maddeye gerçekleşmesinin koşulunu bulur. Örneğin insan, bir gerçeklik olmak için organlaşmış bir beden varlığını gerektirir. Daha üstün form, belirlenimlerinin daha büyük zenginliğinden ötürü, daha aşağıdaki formun varlık nedeni ve akılsal ilkesidir. Böylece, tedrici olarak madde, öge ve kuvveyi sürekli olarak dışarı atmak suretiyle, kendisine ulaştığımız mutlak olarak saf olan form, artık gerçekleşmek için daha önceden var olan bir maddeye dayanmak ihtiyacı göstermez. O, kendisinden başka bir koşula sahip değildir. O, en yüksek ve en mükemmel anlamda gerçekliktir." (Aristoteles, 502) Mekan olarak, dünyayı bir hiç olarak görebilmesi için, dünyayı evrende gözden kaybedecek bir noktadan bakacak görüşü geliştirmek, yani metafizik bir gönül genişliğine sahip olması gerekir. Zaman olarak, yaşadığı hayatı hiçe sayabilmesi için, ezel ve ebed boyutundan bakabilecek bir görüş genişliğini elde etmesi gerekir. Zaten mekan olarak bahsi geçen genişliği bulduğunda, zaman olarak da bulmuştur. Çünkü zaman, mekana bağlı olarak vardır. Bu noktadan bakıldığında dünya bir darı tanesi veya bir hava kabarcığından ibarettir. Aynı şekilde felekleri de küçültecek bir nokta yakalamış olmalı ki kâmil insana göre, felek bir habbeden ibarettir.

*Gözüm açdum bu seher bir ulu sahrâ gordum
Anda bir dâne-i hardal gibi dünyâ gordum / Zâtî*

(Bu seher gözümü açtım, geniş bir sahra gördüm. Oradan bakınca, dünyayı bir hardal tanesi gibi (küçük ve değersiz) gördüm.) Bu beyit de bir seyri anlatmakta. Dünyaya bakılan mesafe, dünyanın bir tahıl tanesi kadar küçük görüldüğü bir genişliktedir.

e. Toplum içindeki yerleri: Basit insan toplumun çoğunluğunu oluşturduğu için, kendisi dışında kalan diğer tipleri tartışmanın hedefi yapar. Onlara hep sataşır ve katı bir tutumla onları değiştirmeye çalışır. Bu sataşmada tartışmaya katılan "sen" merkezli gelişmiş insan, savunma durumundadır. Toplumda kınanan, taşlanan, dışlanan birisi olmasına rağmen basit insana nazaran daha mutludur. Olgun insan, toplumda hiç yeri olmadığı halde hiç kimseyle tartışmaya girmez, dost düşman diye kimseyi ayırt etmez. Onun gözü çok yücelerde olduğu için, kavgayı da duymaz, kavga edenleri de görmez. Bütün insan tipleri, hedefi nispetinde güçlü, sevgisi nispetinde bilgili, görüşü nispetinde mücadeleci, mücadelesi nispetinde mutludur. Mehmet Kaplan, bu tipe "veli tipi" adını vermekte ve bu tipin toplumda yararlı görevler üstlendiğini ifade etmektedir. "Velilerin

esas gayesi varlığın gizli sırrına ve Tanrı'ya ulaşmak olmakla beraber, onlar aynı zamanda iyi insanlardır. Onlar için iyilik ibadetin bir şeklidir... Veliler ve dervişler bütün topluma hakim olan sisteme karşı, onu küçümseyen, tenkit eden, yerli yerine oturtan manevî bir güç vücuda getirmişlerdir. Onların rolünü çağdaş toplumda iktidarı ve diğer ezici güçleri, fikirleriyle tenkit eden aydınların rolüne benzetebiliriz.” (Kaplan, 129,130)

C. G. Jung, yaşam enerjisinin içe veya dışa dönük oluş durumuna göre insanları, iç merkezli ve dış merkezli olmak üzere iki gruba ayırır.(Hançerlioğlu, 197) “Dışa dönük insanlar, bir güçlülükle karşılaştıklarında hemen girişimde bulunurlar; kendilerine dış dünyada bir kuruyucu, bir dost ararlar; bir tür kendinden kaçmadır bu... İçe dönük kişiler yollarının üstünde bir engelle karşılaştıklarında, iç dünyalarının bu engele gösterdikleri ilgi, yaşamlarındaki bir anlık duraksamanın sonucu gerçekleşir; dış dünyadan geri çekilmiş erkeklerin dönüşü iç dünyalarını canlandırır.” (Jung, 123) Edebiyatımızda dışa dönük olanlar “ben” merkezli (sufî veya rakip tipi) içe dönük olanlar da “sen” ve “o” merkezli âşık veya rint tipidir. Bu tiplerin edebiyatımızdaki yorumu da Jung’un tespitine oldukça yakındır: Dış merkezli kimseler toplumla içli dışlı olan ve kendilerini toplumun beğenisine sunan, bu yüzden toplum karşısına olduğu gibi değil de birtakım maskelerle çıkan ve toplumsa saygınlık kazanmayı başarabilen kimselerdir. Bunlar edebiyatımızın riyakar olarak nitelendirdiği, gösterişçi, “desinler”ci zümredir. İç merkezli kimseler, dikkatlerini kendi içlerine çevirdikleri için topluma ters düşebilir, toplumun beklentisine cevap vermedikleri için dışlanıp taşlanabilir. Zaten âşık tipi halkın zahire göre hüküm verdiğinden dolayı halktan da şikayetçidir. Halk bu tipleri, hak etmedikleri şekilde vasıflandırabilir.

Baňa teklîf-ı zuhd itmezdi idrâk olsa zâhidde

Yazıklar kim anı ‘âkil beni dîvâne yazmışlar / Nefî G. 29-2

(Zahitte anlama yeteneği olsaydı bani zühde çağırmazdı. Yazıklar olsun, onu akıllı beni de deli diye yazmışlar.) Burada toplumun şairi “deli” diye nitelendirmesi, *yazmışlar* fiiliyle kaderine bağlanıyor ve şair kendini daha üstün gördüğü için kaderinden de hoşnut durumda. *Yazmak* fiilinin “yaymak, neşretmek” anlamları olayın toplumsal yönünü de ifade ediyor.

f. Hürriyet (özgürlük): Doğanın ve toplumun nesnel yasalarına egemen olan hürdür. İlken insan, “ben”ine (nefs-i emmâre) sayısız bağla bağlanmış olduğu için tutsaktır, köledir; kesret âleminde ve bu bağlardan kopmadıkça hürriyeti tadamaz. İdeal insan, kendi benliğini “sen”e yönlendirerek kopmakla hürriyete adım atmıştır, ama “sen”e bağlıdır. Olgun insan, kendi benliği ile bütün bağlarını koparak hürriyeti hak etmiştir. Aslında bir bağdan kopmak, başka bir bağı gerektirir. Buradaki hürriyet anlayışı, kişiyi geliştirecek yöndeki sonsuzluğa yönelme bağıdır. Bu bağ, müspet değerler içerdiği için tutsak edici sayılmamaktadır. “Varlık, mutlakta hürdür ve görünüşlerinin düzeni zorunludur. Her şey şüphesiz bir yandan zorunludur, fakat

bir başka yandan hürdür. Dahası var, nasıl olaylar yönünde zorunluluk mutlak ise, aynıyle varlıklar yönünde de hürlik sonsuzdur. Bu suretle uzlaşma içinde ne hürlik, ne zorunluluk azalmış olmazlar.” (Boturoux,156) Hürriyet konusunu çok sık dile getiren Mevlâna'nın “ey oğul, bağını kopar ve kurtul. Ne vakte kadar altın ve gümüş kaydında kalacaksın?” beyti hürriyete çağrı niteliğindedir. Ahmet Sevgi, beytin açıklarken esareti de tanımlar: “Kanaatimizce Mevlana bu beyti söylerken zihninde şöyle bir hayal canlanmıştı: Makam-mevki, para-pul, hırs haset, tamah vs. gibi birçok bağla bağlanmış, adetâ zincire vurulmuş bir insan... Hz. Pîr, o insanın şahsında bütün insanlığa seslenerek “bu bağları çözün ve hür olun”, çağrısında bulunuyor.” (Sevgi, 118-119) Hürriyeti insan olmanın gereği sayan edebiyatımızda *verip kurtulmak* mazmunu da çokça ele alınmıştır. Örneğin şair, canı canana, dili dildara verip kurtulur; akli aşka feda eder, namus ve ar şişesini taşa çalıp kurtulur. Aştan başka hiçbir zapt u rabt altına girmek istemeyen şair, “ben”e ait ne varsa ondan kurtulmayı, hür olmayı tercih eder. Zaten, aşkı seçmekle, diğer bağlardan (kesret, masiva) kurtulmuş ve hedefini birlemiştir.

Dıl-ı âvâre ber-kayd olmuş idi baña demlerle

Halâs oldum hele ben anı dahi yâre tapşurdum / Şeyhülislam Yahyâ G. 235-4

(Başiboş gönlüm bana zaman zaman ayak bağı oluyordu. Ben, onu da sevgiye teslim edip kurtuldum.) Şair, gönül bağını bile devrederek kurtulmayı, yani hürriyeti tercih ediyor. Burada gönlün sıfatı “âvâre” olduğu halde, yani başiboş, özgür, hür olduğu halde o bile ara sıra ele geçiyor. Şair, gönlünün sahip olduğu hürriyete kendisi sahip olmak için, onu bile elden çıkardığına göre, ondan önce kimbilir hangi bağlardan kurtulmayı başardı?

En uzağı, en zoru hedef edinen “o” merkezli insan “ben”, “sen” ve “o”nu birleştiren insandır. “Ben” merkezli insan “sen” ve “o”nu reddeder. “Sen” merkezli insan “ben” ve “sen”i birleştirir; “ben”den kopuk, “o”na yakındır. Konfüçyus’un sözleriyle “Seçkinin yolu sıradan adam ve kadınınkinden başlar; ama Gök ve Yere işleyebileceği uzaklıklara kadar varır.” (Örs, 117) Konfüçyus, bu tiplerin karşılaştırmasını da yapar: “Seçkin, iç değerleri sever, bayağı adam dünya değerlerini; seçkin kanunu sever, bayağı göze girmeyi. Kim, her yaptığı işte hep kârını kollarsa çok düşman kazanır. Seçkin ödev içindir, bayağı kazanç içindir.” (Örs, 144)

Bugün Batılı bilim adamlarının da üzerinde durdukları “entellektüalite” yani üst bilgi adı verilen şartlara ve zamana göre değişmeyen değerler, edebiyatımızda “o” merkezli insan tipinin değerleridir. Bu değerler herkesi ve her şeyi “o” içerisinde topladığı için, insanlığın varabileceği en üst noktadır. Rene Guenon, Doğu zihniyetinde gördüğü bu değerleri Batı toplumlarına da tavsiye etmektedir: “Görünüşte çokluğun altında yatan bu aslî birliği görebilmek için katıksız “entellektüalite” alanına adım atmak gerekir. Dahası sonu çıkarma, uyarılma gibi yollarla her şeyin kendisinden türetildiği ilkeler de bu entelektüel alanda yer alır. Bu yüzden eğer uzun vadeli bir anlaşma birliğine ulaşılmak isteniyorsa

her şeyden önce bu ilkeler üzerinde anlaşmaya varılmalıdır. Çünkü bunlar, en temel şeyleri temsil etmektedirler ve hatta bunlar tam anlamıyla kavrandı mı anlaşma kendiliğinden gelir. Bilginin öz-hali'ni (veya gerçek metafizik bilgiyi) oluşturan ilkeler bilgisi –ilkelerin kendisi gibi- evrensel dir.” (Guenon,47)

Sonuç olarak, edebiyat ve felsefe insanı toplumu, dünyayı açıklayan, yorumlayan iki alandır. Her ikisinin amacı da insanın kendini nasıl geliştireceği sorusuna cevap aramaktır. Eski Türk Edebiyatı felsefenin özellikle metafizik alanında etkilenmiş ve sonsuzluk arayışı içinde seçkin insan tipini model alıp, metafizik felsefeyi hayata geçirme ilkesini telkin etmiştir. Böylece edebiyatımızda “ben”, “sen” ve “o” merkezli tipler aracılığıyla entelektüel insan tipinin değeri vurgulanmıştır. Ben, en alt bilgi, sevgi, sezgiye sahip ilkel vasıflı insan tipidir. Bu tip, diğer insan tiplerini değerlendirmek için bir ölçektir. Benden “sen”e doğru yönelişi sağlayan itici güç aşktır. Senden “o”na doğru yönelişi sağlayan itici güç ise aşkın yoğunluğuna göre yaşanan açmazlar, olumsuzluklar ve ıstıraplardır. Bu ıstıraplar, aşka verilmiş emek olup kişinin bilgisini, sevgi ve sezgisini sonsuzluğa taşıyan vasıtaadır. Leylâ vü Mecnun efsanesi buna örnektir. Bu tipler ve tiplmeler, şüphesiz gelişmiş insan yetiştirme çabası içindir. Ana hedef, insanların birbirleriyle değil herkesin bizzat kendisiyle mücadele etmesi gerektiği, insanların düşünme yoluyla kendilerini eğitmesi sonucu gelişen kişisel ahlak ve toplumsal olarak kendisiyle barışık bireylerin oluşturduğu toplumun barışını sağlamadır.

Kaynakça

- Akarsu, Bedia, *Çağdaş Felsefe*, MEB, İst. 1979
- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Savaş Yay. Ank. 1984
- Aristoteles, *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yay., İst. 1996.
- Atalay, Besim, *Divanü Lügati't-Türk Dîzini*, IV, TDK, Ank.1986.
- Bergson, Henri, *Zihin Kudreti*, Çev. Miraç Katırcıoğlu, MEB, İst. 1998.
- Canan, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi*, 16. Akçağ, İst. 1993.
- Cüceloğlu, Doğan, *Yetişkin Çocuklar*, Sistem Yay. İst. 1995
- Cüceloğlu, Doğan, *Savaşçı*, Remzi Kitabevi, İst. 2001.
- Cüceloğlu, Doğan, “Keşke”siz Bir Yaşam İçin İletişim Donanımları, Remzi Kit. İst. 2002
- Çelebioğlu, Amil, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Divan'ında Gönül”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, MEB, İst. 1998, s.585-598
- Dilçin, Cem, *Orneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK, Ank. 1983.
- Dilçin, Cem, “Fuzulî'nin Bir Gazelinin Şerhi ve Yapısal Yönden İncelenmesi”, *Turkoloji Dergisi*, C.9, S.1, s.43-99, Ankara, 1991.
- E. Boutroux, *Tabiat Kanunlarının Zorunsuzluğu Hakkında*, Çev. Ziya Ülken, MEB, İst., 1998.

- Eflatun, *Phaidros*, Çev. Hamdi Akverdi, MEB, İst. 1997
- Ersoylu, Halil, *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı*, TDK, Ank. 1989
- Eyüboğlu, Kemal, *Şurde ve Halk Dilinde Atasozleri ve Deyimler*, I,II, İst.1973.
- Ferideddin Attar, *Mantık al-Tayr*, Çev. Abdülbaki Gölpınarlı, MEB, İst. 1991
- Fuzûlî, *Divan*, Haz. Kenen Akyüz-Süheyl Beken-Sedit Yüksel-Müjgan Cunbur, Akçağ, Ank. 1990.
- Fuzulî, *Leyla vü Mecnun*, Haz. Hüseyin Ayan, Dergah Yay. İst. 1981
- Guenon, Rene, *Modern Dünyanın Bunalımı*, Yeryüzü Yay. İst. 1979
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sozluğu*, Remzi Kitabevi, İst, 1982.
- Inam, Ahmet, “Andelîb-i Gûyânın Yolculuğu Olarak Aşk”, *Doğu Batı*, S.26, 2004, s.69-109.
- Jung, C. G, *Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi*, Çev. Engin Büyükinâl, SAY, Ank. 1982
- Kaplan, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3 Tip Tahlilleri*, Dergah Yay. İst. 1985.
- Kurnaz, Cemal, *Hayali Bey Divanı'nın Tahlili*, MEB, İst. 1996
- M. Malebranche, *Hakikatın Araştırılması*, II, IV-V,Çev. Miraç Katırcıoğlu, MEB, İst. 1997
- Magee, Byran, *Yeni Düşün Adamları*, Çev. Mete Tunçay, MEB, İst. 1979.
- Mattelart, Armand, *Beyin İğfal Şebekesi*, Çev.İşin Gürbüz, Ayrıntı Yay. İst. 1995.
- Mengı, Mine, “Eski Edebiyatımızda Bazı İnsan Tipleri: Rind ve Zâhid Tipleri, Orta İnsan Tipi”, *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*, Haz. Mehmet Kalpaklı, YKY, İst. 1999, s.288-290.
- Mevlâna, *Mesnevî*, Çev. Veled Izbudak, Göz. Geç Abdülbaki Gölpınarlı, 6 cilt, MEB, İst. 1990.
- Muhyiddini Arabî, *Fusûs ul-Hikem*, Çev. M.Nuri Gençosman, İstanbul Kitabevi, İst. 1981.
- Nesîmî Divanı*, Haz. Hüseyin Ayan, Akçağ, Ank. 1990
- Örs, İlayrullah, *Konfüçyus*, Remzi Kit. İst. 1964.
- Pala, Iskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sozluğu*, Akçağ, Ank. 1995
- Schimmel, Annemarie, *İslamın Mistik Boyutları*, Kabalcı Yay. İst. 2001
- Sevgi, Ahmet, *Beyutlerin Golgesinde*, Konya, 2004
- Şentürk, A.Atilla, *Sufî Yahut Zahid Hakkında*, Enderun Kit. İst. 1996
- Şeyh Gâlib Divanı*, Haz. Muhsin Kalkışım, Akçağ, Ank., 1994.
- Şeyhî, *Divan*, Haz. Mustafa İsen-Cemal Kurnaz, Akçağ, Ank. 1990
- Tulum, Mertol, *Sinan Paşa Tazarruname*, MEB, İst.2001
- Uludağ, Sülcyman, *Tasavvuf Terimleri Sozluğu*, Marifet Yay. İst. 1999.
- Yunus Emre Divanı*, Haz. Mustafa Tatçı, KB, Ank. 1990.